

A nemzeti mítoszteremtő eposzról

Elmélkedésem alanya elsősorban Arany János: Buda halála című eposza, s a Rege a Csodaszarvasról című betétballada, valamint Komjáthy István: Mondák könyve című regénye, Lezsák Sándor: Attila fia, Csaba királyfi című drámája és Jankovics Marcell: Fehérlófia és az Ének a csodaszarvasról című filmje. E művek mind eredetmondáinkat és a magyar őstörténet honfoglalás előtti és honfoglalás kori időszakát dolgozzák fel a maguk sajátos eszközeivel.

Buda halála

*(Nagy nemzeti eposzunk,
Arany János: Buda halála
és a tervezett, töredékes
Csaba-trilógia üzenete
és költői enigmarendszere)*

(Részlet a szerző tanulmányából)

A hogyan Arany János költői életművének csúcspontjairól, a Buda haláláról szóló dolgozatban e mű keletkezését meghatározó körülményekről is valójában csak dióhéjban írhatunk. A szabadságharc orosz segédlettel történő leverése, az 1856 végétől 1863-ig tartó Bach-korszaki terror, a nagykorúsi, tanári korszak egyhangúsága, a nemtelen kritikai támadások és a gyomor-bántalmak mind hozzájárultak ahhoz, hogy Aranyra fásultság ült. A kilenc éven át tartó depressziót oldani kezdte, hogy 1858. december 15-én a Magyar Tudományos Akadémia először levelező, majd még aznap rendes tagjává választotta. Székét egy témánk szempontjából is fontos értekezése, a *Zrínyi és Tasso* című dolgozattal foglalta el 1859. október 31-én. Azaz: elméletileg is megalapozta nagy vállalkozását a misztikus, heroikus, magyar barokk remeklése, a *Szigeti veszedelem* és Tasso *A megszábadított Jeruzsálem* című eposzainak tüzetes elemzése. Az igazi, a lelki és testileg is felszabadító fordulatot mégis az hozta Arany életében, hogy 1860. július 15-én a Kisfaludi Társaság igazgatójává választotta, így Pestre költözött, ahol 1862-ig szerkesztette az általa alapított *Szépirodalmi Figyelőt* is. (Csak zárójelben említem, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1865-től titkárrá, 1870. január 17-én pedig főtitkárrá nevezte ki.) Saját bevallása szerint Nagykőrösön kilenc éven át nem szórakozott annyit, mint egy hónapon át Pesten. (Később, mint tudjuk, haláláig tervezte visszatérését Nagyszalontára, de csak időszakonként töltött ott viszonylag kis időt.)

Az egymást sebesen követő sikerélményektől és az életmódváltozástól motivált eufóriában 1862. február végén kezdte el írni

a Buda halálát, s már 1863. május 6-án elkészült vele, s beküldte a Magyar Tudományos Akadémia Nádasdy-pályázatára. Ezt az alapítványt gróf Nádasdy Ferenc 1857-ben hozta létre azzal a céllal, hogy az alapösszeg kamaiból két évente száz arannyal jutalmazza a legjobb magyar tárgyú, elbeszélő költeményt. A bírálóbizottság tagjai, Jókai Mór, Gyulai Pál és Kemény Zsigmond értékelése szerint a Buda halála nemcsak a beküldött alkotások közül, hanem a magyar irodalom horizontjából is kiemelkedik. Megértették Arany János szándékát, amely szerint a népi költészetben elveszett, a magyar mese és mondavilágban, szájról szájra terjedt nyomelemekből visszateremtett népi, nemzeti eposz van készülöben, s ennek első, kész darabja a Buda halála.

Vissza kell ugorjunk az időben, hiszen a trilógia terve jóval a pályázat előtt megfogant már. Arany János a forradalom és szabadságharc leverése után határozta el, hogy nagyszabású, három részes eposzban, a *Csaba-trilógiában* örökíti meg a magyarság szimfóniáját. A nagy vállalkozáshoz, amelyből csak a Buda halála és számos, kitérő töredék készült el, Arany folyamatosan tanulmányozta Anonymus, Kézai Simon és Thuróczy Márton őstörténeti munkáit, Ipoly Arnold Magyar mitológiáját és a francia Thierry Amadé Attiláról írt tanulmányát. Ő, ahogy mostanában egyre többen is, a hun–magyar rokonságot, mi több, a két nép lényegi azonosságát ténynek tekintette, s egész életén át tervezte a Csaba-trilógiát, amelynek középpontjában a világ pörölye, *Isten ostora*, *Attila* és az ő kiválasztott fia, Csaba állt volna. A hunok és a magyarok háromszor is útnak indulnak, hogy az egyre mohóbb, vériszamosabb, rabszogatartó római és germán világbirodalomtól visszafoglalják a kelták, a hunok és az avarok földjét. Első, honfoglaló útjukat a Buda halála egyik betéte, a *Rege a Csodaszarvasról* vers örökíti meg, ebben a hunok és a magyarok még nem jutnak el csak Etelközig. A második, megvalósult honfoglalást Keve, Bendegúz, Attila, Buda és az elhunytak, Réva (más néven Roff, Buda és

Csaba testvérbátyja), Keve, Béla és Kadocsa viszi végig, mindezt Arany egyik töredéke örökíti meg. Am a Kárpát-medence, a Világ Rámájának Aranyos Szeglete elvesz Attila halála és a hun világbirodalom széthullása után, csak Erdély területén maradnak meg egy tömbben a székelyek. A hun és a magyar táltosok, s egy öreg, idegen látnok jóslata szerint mivel Attila elköveti az ösbűnt, az egységet megbontó testvérgyilkosságot, elveszejtí őt és a hun–magyar földet Krimhilda–Ildikó bosszúja, s a fia, Csaba élesztí majd újjá a birodalmat, ám ez a jóslat csak részben, szimbolikusan teljesül, a művet a dicső utódok, Álmos és Árpád tudják létrehozni. Arany legalább háromszor nekirugaskodik a trilógiának. Eposztervének utolsó színopsziséban leírja, hogy Csaba csupán az újjáéledés szimbólumalakja lehet, aki nemzeti fároszként jelenik meg a Csillagösvényen, ha a magyarság bajban van. Azt is kimondja, hogy a régi-új haza, a Kárpát-medence visszafoglalását Csaba leszármazottjaiként a honfoglaló magyarok vezérei, Álmos és Álmosfia Árpád valósítja meg.

Arany a Buda halálában három műfaj szintézisét valósította meg, remekműve egyszerre teremtí meg a *nemzeti eredetmonda*, a *társadalmi regény* és a *lélektani regény etalonját*. Arany úgy gondolta, hogy e szent hármasság hiteles megvalósítására csak az eposz alkalmas, a regény túl profán keret az eredetmonda fennköltségéhez. Természetesen nem szabad ezt a gondolatot abszolút érvényűnek tekintenünk. Ha visszatekintünk csupán a tizenkilencedik század második felére, nyilvánvaló számunkra, hogy Jókai Mór romantikus és filozófiai értelemben valóságghú, metafizikai kérdésekre is fogékony, keresztény prózai szintézisművésze a kritikai realizmust fetiszizáló marxista esztétikák lekicsinylése dacára világirodalmi szintű, gigászi prózaepikát teremtett. Arany János elsősorban a saját művészetére gondolva tartja dilemmának, hogy az *Elveszett alkotmány*, a *Nagyidai cigányok*, a *Bolond Istók*, de még a *Toldi-trilógia* is képes a népi hagyomány, a népköltészet nemzeti

irodalommá nemesítésére. Ám éppen a túlzottan részletező, mikro-realistaleírások, mondhatnánk mi későbbi terminussal, a zsáner empirizmus akadályozhatja meg a metafizikai magaslatokba szárnyaló, nemzeti eredeteposz létrejöttét.

A Buda halálát Barta János a sokétűsége miatt nevezi Arany legtitokzatosabb és legjobb nagyepikai alkotásának. A metafizikai, a társadalmi és a lélektani szintézis egységének megvalósításához volt szükségszerű az Arany János életművében megszokott briliáns, színes nyelvezethez mérten is összetett stílusromantika, amely kellőképpen archaikus, mértéktartóan népi, ahogy a mű tárgyköre ezt megkívánta. „Sem a régit, sem a népit nem használtam affektációból, hanem a tárgy kellő színezésére, ott és annyiban, amennyire céljaim kívánták.” A versformaként is leghitelesebb, a világirodalomban is ritka kettős ritmusú, magyaros és időmértékes verselésre leginkább alkalmas úgynevezett *sándorverset* használta, amely tizenkét szótagból áll, rímes, s úgy váltogatja az időmértékes verselés elemeit, hogy szinkrónban maradjanak a magyar nyelv természetes lüktetésével. Az antik verselés kevésbé közismert metrumait is alkalmazza (Barta János szerint choriambust, ionicust és a maiore-t), s csak akkor teljesíti szabályos hexameterré a verssort, ha azt a magyar nyelv ritmikája megengedi. Ezt a stilisztikai és verstani tökéletességet a heroikus barokk remekét, a Szigeti veszedelmet megíró Zrínyi Miklós, a hedonikus barokk zsenije, Gyöngyösi, Berzsenyi, Csokonai, Petőfi és maga Arany sem tudja következetesen végigvinni.

A nyelvi köntös és a versformavilág majd százszázalékos tökélye teszi lehetővé, hogy tizenkét énekben megörökítődjön a korábban csak mesékben, mondákban és Vörösmarty eposzaiban előtűnő hun–magyar őstörténet. A Buda halála hármasszatos tartalmi értelemben is. A kereszténységgel egybecsengő ma-

gyar hit metafizikáját, a nemzeti összefogás és egység nemzetmentő erejét és az idegen befolyás (vagy elnyomás) nemzetveszejtő hatását foglalja egységbe.

Miről is szól az eposz? Eredetmondánk hősei, a honfoglalást elkezdő, Eteleközben félbehagyó Hunor és Magyar leszármazottjai, a hős Keve kapitány, Bendegúz fejedelem és három fia, az elesett Roff-Réva, Etele-Attila és Buda visszafoglalták a germánoktól és a rómaiaktól a Kárpát-medencét, az aranykori birodalmat, ahol az emberek még közvetlen kapcsolatban álltak egykor Istennel. A római és a germán politeizmussal szemben a hun–magyar hit őskeresztény, monoteista, az Öregisten, Arany Atyácska és a Fiúisten, Hadúr parancsára megfékezik a Német-római Birodalom embertelen, népeket leigázó hatalmát, s visszaszerzik az Aranykor bőségét idéző Pannóniát, a velünk rokon kelták egykori birodalmát. Ám csak akkor válnak méltóvá Isten kardjára (ez a kelta Excalibur megfelelője), ha nemcsak megteremtik, hanem meg is őrzik a nemzeti egységet, s nem vétenek az isteni törvények ellen. Buda megosztja a hatalmat öccsével, Attilával. Békében övé a hatalmat jelképező pálca, ám háborúban Isten kardjának méltó hordozója, Attila a király. Buda jellemgyöngesége, a legyőzött, álnok, álbaráti idegen, a nyugat-európai, gót Detre (a Nibelung énekekben Dietrich von Bern) intrikája és a felesége, Gyöngyvér hiú hatalomvágya miatt fokozatosan Attila ellen fordul. Felépíti Buda várát, míg öccse a balkáni háborúban vitézkedik, s ellopatja egy másik idegennel, a hazátlan csavargó Kanyaróval Isten kardját. Attila, bár ő újra és újra békét köt ingatag, bizonytalan bátyjával, mi több, egy vadászaton megmenti fivére életét, ám egy idő után képtelen úrrá lenni haragján, s párbajban megöli a testvérét. Elköveti a megbocsáthatatlan bűnt, a testvérgyilkosságot, s egyáltalán embert öl békeidőben, ami a Hadúr etikája szerint megengedhetetlen. Arany János Hadúrt Istentként

emlegeti legtöbbször: *Ám had ura, Isten jól látva egéből, / Hünökért nagy könnyű csordul a szeméből /: jaj ! betelik, mondá, már ime betelnek – Népe jövőndői számlálva Etelenek / Isten, alant, földjén ő lehetett volna, / De nagy ily kísértés földi halandóra. / Szólt és megnyugodott, könnyeit törölvén:/ Hogy örök-állandó ama erős törvény. Eredetmondánk örök törvénye teljesedik be előttünk: az a hős és az a nemzet, amely megszegi az isteni törvényt, ennért, testvéreinek vérént ontja idegen hatásra, s békeidőben öl, ráadásul hasonul ahhoz a zsarnoki, világhódító magatartáshoz, a bünös és barbár Nyugat vérszomjasságához, s a többnejűséget is átvéve a züllöttségéhez, az nem lehet Isten ostroma. Ez a misszió, a hont nemcsak elfoglalni, hanem megtartani is képes utódokra (immár nem Hunor, hanem Magyar őshazában maradt leszármazottjaira) vár majd. Csaba unokaöccseire, Álmosra és Árpádra.*

Társadalmi regényként azért olvasható és értékelhető a Buda halála, mert Attila és Buda ösbűne nem csupán a tízparancsolat megszegése, hanem az is, hogy a hatalmat fontosabbnak tartják a nemzeti egységénél. Attila nagyon sokáig ellenáll a hatalom sátáni kísértésének, ám a testvérgyilkosság pillanatában a szelíd bölcsességet legyőzi a harag, s előnti a dicsvágy. Buda bűne sokkal nagyobb: Attilával ellentétben ő, az örök labanc, hajlandó a bünös napnyugati idegennel, a germánnal szövetkezni saját testvére és hun–magyar vérei ellen. Arany saját korában ez az üzenet összecseng a *Walesi bárdok* című ballada bölcséleti kisugárzásával: nemcsak paktálni, hanem rokonszenvezni is tilos az idegen elnyomóval, akár csak potenciális örök ellenség, mint Detre, akár tényleges elnyomó, mint az osztrák német-római császárság Ferdinándtól Lipóton át Ferenc Józsefig. Barta János (és mások szerint is) Arany éppen azért akadt el örökké a Csaba-trilógiával, mert egyre inkább Széchenyi István, (s talán Deák Ferenc) kisebbik rossz elméletének hívévé lett, s eltávolodott a Habsburgokkal minden kompromisszumot elutasító Kossuth platformjától. Mint tudjuk, Széchenyi átértékelte, hogy a keresztény Európa alapértékeit, akár tetszik ez, akár nem, csak az Osztrák–Magyar Monarchia, Németország, Itália és Törökország, azaz a központi hatalmak egysége őrizheti meg. Mi több, Széchenyi és Arany is megérezte a trianoni tragédiát, az igazi ellenséget, az ellenünk fenekedő (későbbi antant) Európát és Amerikát, valamint a jóhiszeműen az országunkba beengedett, üldözött nemzetiségiek, románok, szlovákok, szerbek és ukránok pánszláv álmait. (Bár azt is megkockáztatom: annak, hogy a trilógia nem készült el, konkrét oka van, a korai halál ténye.)

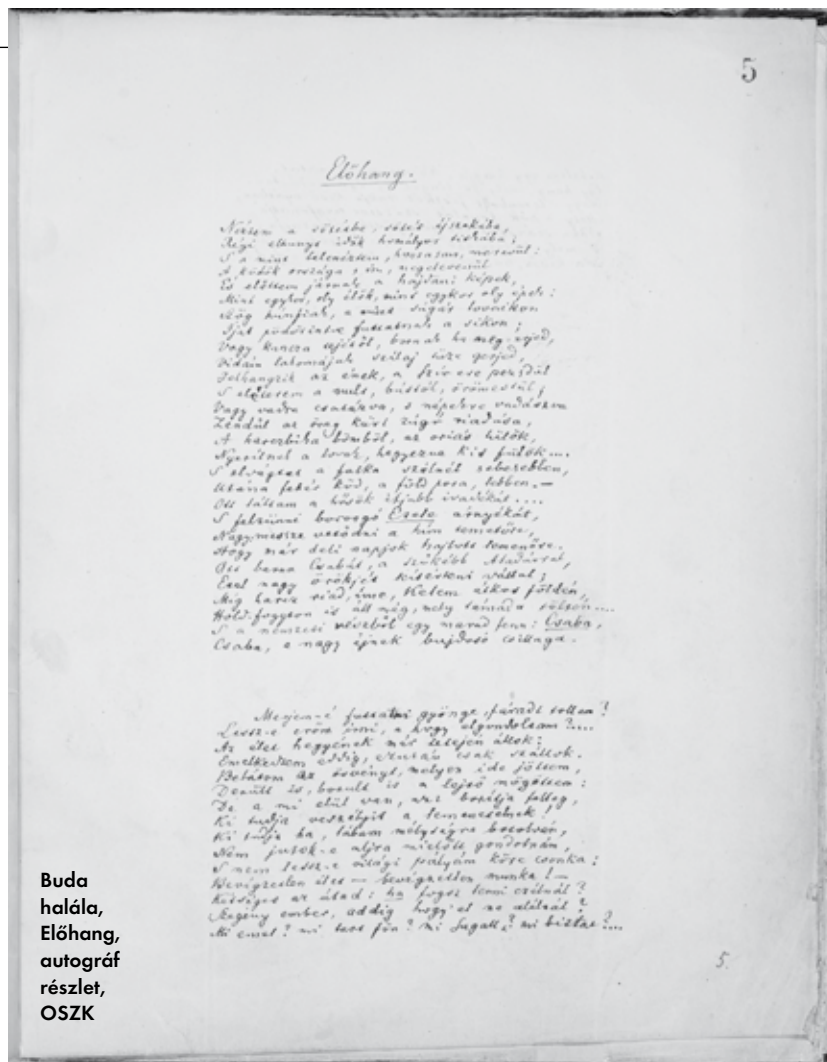
Az eposz harmadik, regényszerű szegmense a lélektani regényjelleg. A mű névadó főhőse, Buda alapvetően jó ember is lehetne,

ám a valódi, uralkodói képességek hiánya, a döntésképtelenség, a házasságban is megnyilvánuló gyengekezőség, az irigység, a hatalomvágy és a hazaáruló, az idegenhez húzó öröklabanc mentalitás okozza a vesztét. Remekül egyénített, modern regénybeli jellem a feleség, Gyöngyvér is. A nagyravágyást és a hiúságot ellensúlyozza nála a férje iránt érzett igaz szerelem, amely gyöngeségében is hajlandó kirtartani mellette. Attila germán felesége, Krimhilda–Ildikó a Buda halálában még szintén a jóból és a hitványságból van összetéve. A bosszúvágyat már-már legyőzi benne az Attila iránt érzett csodálat, már-már szerelem. Ám ébredez benne fia, Aladár hatalmának hegemoniaféltése is és a Gyöngyvér iránti engesztelhetetlen – kölcsönös – ellenszenv. Összetett alak Attila is, eszményített hős, aki bár sokáig ellenáll a haragnak, a legrosszabb tanácsadónak, végül mégis legyőzi saját, féktelen természetét, s csapdába ejti a hatalomvágy és a többnejűsre sarkalló érzékiség. Miközben Isten azt várna tőle, hogy megtörje a nyugatiak, a gótok, a rómaiak és a szlávok ösdiktatúráját, egyszer csak ő maga is elkezd diktátor lenni.

Gyönyörűek a regényszerű jelenetek, a tájleírások és az idilli, szerelmi jelenet Ildikó és Attila között, amely már-már érzéki tartományokba tévedez. Ez a legnagyobb Arany-kutató, Barta János szerint is unikum az Arany-életműben.

Végül is elmondható, hogy mivel a Buda halálában és a tervezett folytatásokban benne van az egység és a kompromisszum esélye is, a viszonylag korai halál és az alkotói energiák szétforgácsolása okozhatta, hogy a Csaba-trilógia töredékben marad. Tudománytalan kérdés, de mint író-költő felteszem: mi lett volna, ha a legkevésbé egységes eposz, a Tol-di szerelme helyett befejezte volna a Csaba-trilógiát? A töredékekből kisugárzik a soha el nem készült teljes mű erőteljes aurája. Arany ezekben a részletekben megírja, hogy Attila elköveti a többi ösbűnt is: Isten ostroma helyett világhódító álmokat kerget. S bár három alkalommal, a Lech mezején, Katalóniában és Róma alatt az álomlátás és a jövőndőlés visszariasztja többek között a pápa intelmére attól, hogy lerombolja a keresztény Rómát.

Néhány szó a töredékes trilógiáról. Arany többször is (háromszor) nekirugaszkodott a trilógiának, több részlet, több „alaprajz” és tervvázlat is elkészült. Az *Etele és Buda* című első rész megegyezik az elkészült *Buda halálával*. A *Rika és Ildikó* című második pasz-

Buda halála, Előhang, autográf részlet, OSZK

szus Csaba, a magyar anyától, Rikától és a hun apától származó táltoskirály, váteszfiú felnövekedéséről, Rika és Ildikó versengéséről, Rika haláláról és Ildikó elűzetéséről szólt volna. A harmadik rész Attila halálát, Ildikó ármányát, Csaba menekülését, Csaba és Ildikó fia, Aladár csatáját, Csaba és csapata feltámadását (*Hadak útja*) és a jóslat igazi értelmét tárja fel: Csaba szimbolikus ikonja lesz a honfoglalásnak, amelyet – mint tudjuk – Álmos és Árpád hajt végre. Fontos szerepe lett volna a trilógiában annak a ténynek, hogy a többnejűsöget (ez újabb bűn) birodalomhódító-megtartó érdekházassági okokból elkövető Attila igaz szerelme, legkedvesebb felesége, a Magyar törzsből származó Rika – vagy Réka – a világra hozza Csabát, aki a hun táltos, de egy idegen jövőndömondó szava szerint is végrehajtja Isten álmát: nemcsak meghódítja, hanem meg is tarja Pannóniát, a Világ Rámájának Aranyos Szegletét. Ám a másik gyönyörű asszony, a Nibelung vérből származó Krimhilda (magyarosítva a nevét: Ildikó) félti az ő Attila véreből származó fia, Aladár hegemoniáját. Krimhilda a Nibelungen Lied szerint (a hátán sebezhető folttól eltékozva) Páncélbőrű Szigfried (a germán Akhilleusz) özvegye, akit saját testvérei, a Nibelungok, Günther, Gernot, Giselher és az unokatestvér, a bösz orgyilkos Hagen veszejtenek el hatalomféltésből (fontosabb nekik a klánjuk, mint a germán–gót egység). Mind a Nibelung,

mind a tervezett Csaba-trilógia szerint Krimhilda azért lépett frigyre Attilával, hogy bosszút állhasson testvérein, s ez sikerül is neki. (Ez okozza a Nibelungen Notot).

Krimhildát, bár elkezd szeretni Attilát, a kedvenc fiú, Csaba hegemoniája iránti féltékenységből egyre nagyobb ellenérzések borítják el. Ezt gyűlöletté fokozza, hogy Attila a balkáni háború után újabb birodalomrészt konzerváló házasságot köt Mikoltával, a baktiriai királylánnyal. Így Krimhilda–Ildikó összefog a másik idegennel, az örök intrikus Detrével. Mivel nála van Szigfried láthatatlanná tevő süvege, a nászéjszakán behatol a sátorpalotába, s úgy öli meg Attilát, hogy a gyanú a legújabb asszonyra, Mikoltára vagy Mikoltra terelődik.

Attila halála után Csaba hunjai és Aladár gót, gepida és a rómaiak meg a germánok által a soraikba telepített migráns, szláv csőcselék-ből álló szövetségesei csapnak össze a hatalomért. A halálos döntetlenben Attila hatalmas birodalma szétesik. Csaba királyfi és hunjai feltámadnak, s a Csillagösvényről, a Tejútról misztikus ikonként segítik majd győzelemre a hun–magyar seregeket, Hadúr és Attila álmát az eposztöredékhez fűzött utolsó vázlat és rezümé szerint. Ez a mondákban, mítoszokban és mesékben megőrzött látomás ihlette a Székely Himnusz emblematisz sorait: *Vezesd még egyszer győzelemre néped / Csaba királyfi csillagösvényen!* ♦♦